

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित त्रैमासिक

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-6025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५)

वर्ष दहावे : अंक पंचवीस - सव्वीसावा

जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च, एप्रिल-मे-जून २०२१

'ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षण प्रसार' -

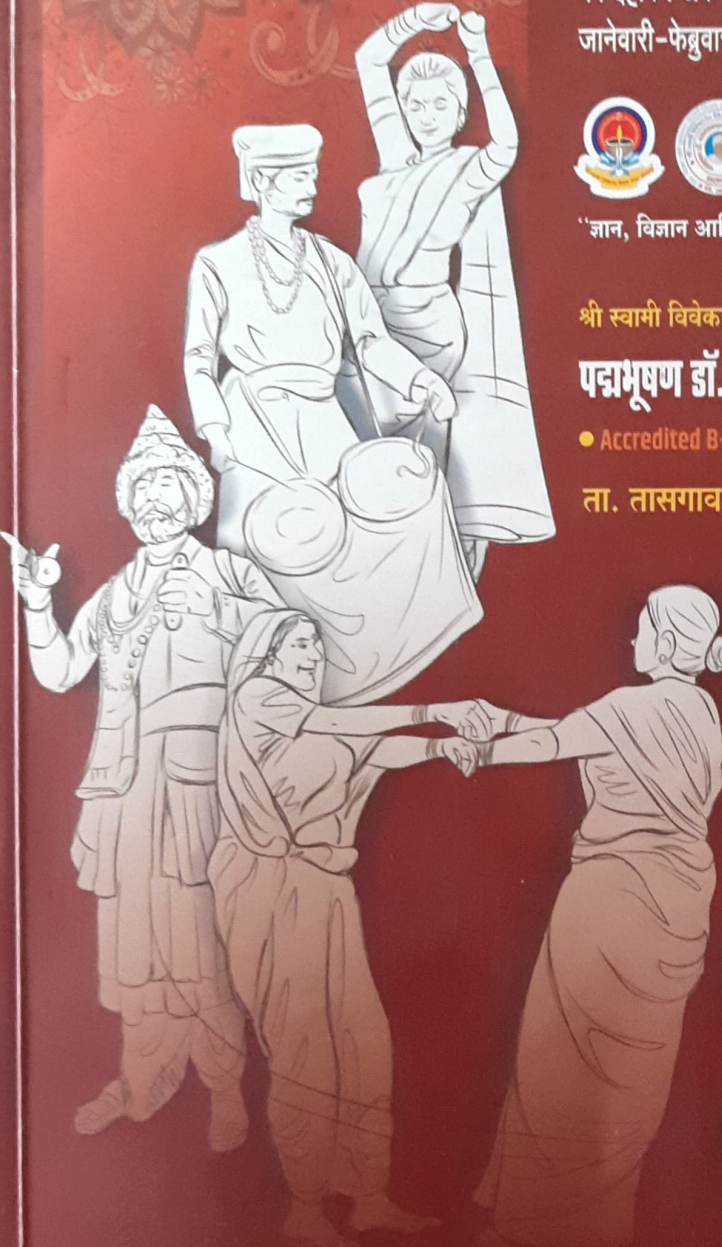
शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था, कोल्हापूर संचलित

पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगाव

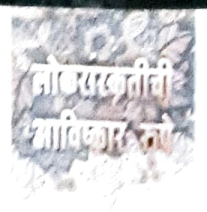
• Accredited B++ with CGPA 2.76 by NAAC • ISO मानांकन 9001:2015 •

ता. तासगाव, जि. सांगली

लोकसंस्कृतीची आविष्कार रूपे

शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाचे विद्वत्प्रमाणित त्रैमासिक

शिविम संशोधन पत्रिका

(Peer Reviewed Referred Research Journal) ISSN No. 2319-8025

(विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली मान्यता अ. क्र. ६४१७५५)

वर्ष दहावे : अंक पंचवीस व सव्वीसावा

जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च, एप्रिल-मे-जून २०२१

लोकसंस्कृतीची आविष्कार रूपे

● संपादक ●

प्रा.(डॉ.)शिवकुमार सोनाळकर

अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर

● अतिथी संपादक ●

डॉ.मिलिंद हुजरे

प्राचार्य, पद्मभूषण डॉ.वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगाव, जि.सांगली

डॉ.तातोबा बदामे

डॉ.शहाजी पाटील

● कार्यकारी संपादक ●

डॉ.नीला जोशी

● संपादक मंडळ ●

प्रा.(डॉ.)नंदकुमार मोरे

डॉ.गोमटेश्वर पाटील

डॉ. तातोबा बदामे

डॉ.दिनेश वाघुंबरे

● सल्लागार समिती ●

डॉ. राजन गवस

डॉ. प्रकाश कुंभार

डॉ. डी. ए. देसाई

डॉ. अनिल गवळी

● प्रकाशक ●

अध्यक्ष, शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर

अनुराज, ७/ब सूर्यवंशी कॉलनी, सानेगुरुजी वसाहत, कोल्हापूर - ४१५ ०११

मुद्रक

देशमाने ऑफसेट,

औद्योगिक वसाहत, पलूस, (जि. सांगली) ४१६ ३१०, मो. ९९७०७००७५८

मूल्य: ₹ ३००

ही संशोधन पत्रिका प्रकाशक डॉ. शिवकुमार सोनाळकर, यांनी शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ, कोल्हापूर यासाठी देशमाने ऑफसेट, औद्योगिक वसाहत, पलूस येथे छापून अनुराज, ७/ब सूर्यवंशी कॉलनी, सानेगुरुजी वसाहत, कोल्हापूर - ४१५ ०११ येथे प्रकाशित केली. या प्रतिकेत प्रकट झालेल्या मनांशी संपादक, प्रकाशक, सल्लागार व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

अंतरंग

स्वागताध्यक्षांचे मनोगत		१
संपादकीय		३
अध्यक्षीय मनोगत...	डॉ. रघुनाथ अण्णा केंगार	५
स्त्रियांचे जीवन समृद्ध करणारी लोकगीते	साजिदा सरदार आरवाडे	१९
आजरा तालुक्यातील लोककलांचे स्वरूप	डॉ. आनंद शामराव बल्लाळ	२१
आदिवासी लोकगीतांतून व्यक्त होणारे नातेसंबंध	डॉ. कृष्णा भवारी	२४
लावणीचे बदलते स्वरूप	डॉ. जयकुमार चंदनशिवे	२७
गजीनृत्याचे प्रयोगवगजीनृत्याचे बदलते स्वरूप	प्रगती पाटील	२९
मराठी नाटकातून आविष्कृत होणारी लोकसंस्कृती	स्मिता कोंडिबा कालभूषण	३२
'मोहना-बटाव': एक दृष्टीक्षेप	डॉ. पांडुरंग ऐवळे	३४
महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकनृत्ये: भवाडा आणि दंडार	कु. प्रियांका अशोक कुंभार	३८
मराठी लोकसाहित्यातून परिष्कृत	डॉ. गणपत काशिबा हराळे	४०
झालेले महाराष्ट्रीय जनजीवन		
दुर्मिळ होत चाललेल्या प्रायोगरूप लोककला:	डॉ. प्रियांका कुंभार	४२
दिवटा, बहुरूपी आणि पिंगळा		
स्त्रीगीतांतील विट्ठल	डॉ. मानसी लाटकर	४५
मराठी ख्रिस्ती कीर्तनकारांची परंपरा	प्रा. अविनाश भोरे	४९
तमाशातील गणगौळण, लावणी आणि बतावणी	डॉ. संपतराव पार्लेकर	५४
ISSN No. 2319-6025	लोकसंस्कृतीची आविष्कार रूपे । ११	

लोकनृत्यातून लोकसंस्कृतीचा आविष्कार	डॉ. बाळासाहेब संतू चव्हाण	५७
आदिवासी जमातीच्या लोककलांचा	डॉ. डी. जे. दामे	६०
सांस्कृतिक दृष्टीने अभ्यास		
लोकसाहित्य व ललितसाहित्य यांचा अनुबंध	संतोषकुमार बाळकृष्ण डफळापूरकर	६३
लोककथेतील प्रयोगशील परिवर्तन	डॉ. युवराज देवाळे	६५
लोकसाहित्याची मौखिक परंपरा - लोककथा	शीतल शिवाजी धुमाळ	६९
खानदेशातील मातृदेवता : कानबाई	डॉ. रेश्मा दिवेकर	७१
तौलनिक लोकसंस्कृती अभ्यास : नवे अभ्यासक्षेत्र	डॉ. तातोबा बदामे	७४
लोकसंस्कृती आणि प्रयोगरूप लोककलाविचार	डॉ. शहाजी ज. पाटील	७७
लोकसंस्कृती आणि साहित्य सहसंबंध	डॉ. प्रकाश दुकळे	८२
लोकजागृती मधील भारूडाचे महत्त्व	श्रध्दा ज्ञानेश्वर धुमाळ	८६
लोकसाहित्यातील लोककथा	डॉ. दीपक गायकवाड	८९
सोलापूर जिल्ह्यातील लोककला	डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे	९२
भारूडातील शैलीविचार	प्रा. (डॉ.) रमेश पांडुरंग पोळ	९६
लोकसंस्कृतीच्या उपासकांच्या लोकगीतांचे योगदान	सुचिता सुभाष औंधकर	९९
'गोंधळ' - एक विधिनाट्य	डॉ. कांचन विजय नलावडे	१०२
शाहूवाडी तालुक्यातील जाखडीफ लोकलेचे	प्रकाश नाईक	१०४
स्वरूप व परंपरा		
तमाशा : बदलते स्वरूप आणि आव्हाने	डॉ. शिवराज काचे	१०७

मराठी दळणगीतातील सामाजिक-नैतिक मूल्याविष्कार	डॉ. यादव सूर्यवंशी	४०९
पोतराजांचे विधिनाट्य आणि पोतराजाची गीते	डॉ. शरद गायकवाड	४१३
संत एकनाथांच्या भास्डांतून व्यक्त झालेली लोक संस्कृती	डॉ. आनंद घारके	४१७
आदिवासी भिल्लांच्या बोलीभाषिक लोककथा	डॉ. दीपककुमार वळयी	४२०
लोकसंस्कृतीचा प्रयोगरूप आविष्कार: गोंधळ	माणिक नामदेव बनकर	४२४
लोकसाहित्य - संकल्पना, स्वरूप व व्याप्ती एक दृष्टिक्षेप	सुवर्णा रामचंद्र शिंगाडे	४२८
लोकसाहित्या प्रयोग आविष्कार : तमाशा	डॉ. चंद्रकांत शंकर कांबळे	४३१
लोकसंस्कृतीतील स्त्रियांची समृद्ध लोकगीतगंगा	दादासाहेब ईश्वर गायकवाड	४३५
लोकसाहित्याचे संशोधन : स्वरूप व व्याप्ती	डॉ. डी. आर. गायकवाड	४३९
लोक नाट्य तमाशा : लोकल ते ग्लोबल	गुंडोपंत पाटील	४४३
तमाशा कलावंतांचे सामाजिक जीवन आणि संस्कृती	डॉ. सुनील चंदनशिवे	४४८
लोकसंस्कृतीचे उपासक-वाघ्या-मुर्ळी	डॉ. प्रशांत गायकवाड	४५१
✓ तमाशाचे बदलते स्वरूप	डॉ. नितीश पांडुरंग सावंत	४५५
लोकसाहित्य एक कला प्रकार : उखाणा	डॉ. शर्मिला घाटगे	४५९
लोककथेची निवेदन तंत्रे	डॉ. सुरेश बा. शिंदे	४६२

लोकसाहित्य व ललितसाहित्य यांचा अनुबंध

संतोषकुमार बाळकृष्ण डफळापूरकर
जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

ललित वाङ्मयाच्या आकलन व आस्वादासाठी लोकतत्वीय दृष्टीचा अवलंब करावा लागतो. प्रत्येक लोकगीत हे मूलतः व्यक्तिनिर्मित वाङ्मयीन कृती असते आणि कालांतराने त्याला लोकगीतांचे स्वरूप प्राप्त होते. ललित वाङ्मयात समाविष्ट होणारी गीते ही मूलतः लोकगीतेच होत. लोकगीतांमध्ये समाजातील बदलत्या वास्तवाचा उल्लेख अधूनमधून होत असतात. स्त्रियांची जात्यावरील ही ओवी त्यादृष्टीने महत्वाची आहे.

गांधी माझा सखा गं, ओवी त्याला गाईन !
ओव्या गाऊन कौतुकं, तू येरे बा विठ्ठला!!

ही ओवी महात्मा गांधींचे कार्य ग्रामीण भागात लोकप्रिय असलेल्या काळातील आहे. लोकसाहित्यातील लोककथा, लोकगीते, लोकभ्रम, लोकसंकेत, श्रद्धा, समजुती, आचार-विचार व कल्पना व्यक्तीच्या जीवनावर होणारा परिणाम यांची चित्रणे ही ललित साहित्यात चित्रित केलेली असतात. त्यामुळे ललित साहित्याच्या अभ्यासाच्या व मूल्यमापनाच्या दृष्टीने लोकतत्वीयदृष्टीची जाण असणे आवश्यक आहे. पैल तो गे काऊ कोकताहे!

शकुन गे माये सांगताहे!

हा संत ज्ञानदेवांचा अभंग प्रसिद्ध आहे. 'परमेश्वर माझ्या घरी येणार आहे. तसे शुभशकुन मला होत आहेत' असा त्या अभंगाचा आशय आहे.

विठ्ठल वाद्य यांची कविता लोकगीतांमधील आकृतीबंधाचा स्वीकार करते. लोकतत्वीय भावभावनांचे मनोज्ञ दर्शन त्यांची कविता घडविते.

'राघू मैना जेऊ घातले वाटीत

राघू मोठा फंदी मैना गोवली गोटीत !'

असा लोकगीतांमधील लोकबंध सुगंधासारखा त्यांच्या कवितेत दखळतो. बहिणाबाईंच्या कवितांची भाषा ही लोकगीतासारखीच बोली भाषा आहे. भाषेचे सहजसुंदर अकृत्रिम बोलीरूप बहिणाबाईंच्या काव्याचे वैशिष्ट्य आहे. मराठीतील सुप्रसिद्ध शाहिर दादा कोंडके यांच्या चित्रपटातील गाण्यांची कूसही लोकगीतांचा आकृतीबंध स्विकारताना दिसते. दादांनी लोकमानसाची नाडी ओळखली होती. खेड्यातील माणसांच्या जिव्हाळ्याचे विषय गांव, माणसं, शेत, शिवार, बैल, जनावरे, लोकपरंपरा इत्यादींचा वापर आपल्या लोकगीत सदृश्य गाण्यांतून केला.

'आम्ही कष्टाळू शेतकरी, काळी आई आमची पंढरी

आमच्या दुनियेची दौलत सारी, ही जोडी बैलाची खिल्लारी....'

लोकनाट्य शैलीतंत्राचा प्रभाव लक्षात घेऊनच अभिजात कलावादी नाटककारांनी लोकनाट्य शैलीच्या काही घटकांचा वापर आपल्या नाटकांमधून केला

आहे. वसंत सबनीस यांच्या 'विच्छा माझी पुरी करा' या गाजलेले लोकनाट्य लोककथा परंपरेच्या आधारेच आहे. विजय तेंडूलकर यांच्या 'घाशीराम कोतवाल' या नाटकात कोकणातील नमनखेळ, यक्षगान भागवत कीर्तन, लावणी, बहुरूपी, विवाहगीत इत्यादी आकृतीबंधाचा वापर केलेला आहे. गिरीश कर्नाड यांचे 'हयवदन' हे कन्नड भाषेतील नाटक म्हणजे कर्नाटकाच्या लोकजीवनातील प्रचलित असलेल्या यक्षगान-भागवत या लोकनाट्यविष्कारातील असलेले नाटक होय. सतिश आळेकर यांचे 'महानिर्वाण' हे नाटक आशय आणि रूपबंध या दोन्ही अंगांनी लोकाविष्काराशी जवळीक साधते. या नाटकात 'अंत्येष्टी' सारख्या एका नाट्यात्मक विधीचेच नाटकात रूपांतर केलेले आहे. ज्याचा मृत्यु घडलेला आहे ती व्यक्तीच नाट्यवस्तुच्या केंद्रस्थानी आहे. तमाशातला 'वग' हा एकपरीने उत्स्फूर्त संवाद असतो. पु. ल. देशपांडे यांच्या 'पुढारी पाहिजे' यावगनाट्यात ती ललित साहित्याची निर्मिती असूनही त्यात लोकनाट्याची सर्व वैशिष्ट्ये असतात. लोकजीवनातील बोली भाषेत ललित लेखन (कथा, कादंबरी, कविता, आत्मकथने इ.) करणारे लेखकही दोहींची वैशिष्ट्ये जतन करतात. अशावेळी लोकसाहित्यातून ललित साहित्याला नवी प्रेरणा व नवजीवन मिळते.

लोक व ललित साहित्यातील रचना व आशय यामधील साम्य व फरक लोकसाहित्यातील स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करते. म्हणून तुलनात्मक अभ्यास आवश्यक आहे. लोकप्रतिभेने साकार झालेले लोकसाहित्य वाङ्मयीन मुल्याने सजलेले असते. त्यातील लालित्य, कल्पनाविलास, प्रतिमासृष्टी, त्यातून झालेला रसाविष्कार आणि भावनाविष्कार यांना वाङ्मयीनदृष्ट्या अत्यंत मोल आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासाने वाङ्मयातील काही मूल्ये प्रकाशात येऊ शकतात. आजच्या वाङ्मयीन कृतीचा आणि लोकसाहित्यातील लोकगीते, कथा इत्यादींचा तुलनात्मक अभ्यास करून आपल्या वाङ्मयीन ज्ञानात भर पडू शकते. लोकसाहित्य व अभिजात साहित्य यांत सतत देवाण-घेवाण व अभिसरण चालू असते. लोकपरंपरा आणि अभिजात परंपरा ह्या परस्पर पोषक राहिल्या तरच दोन्हींचा निरामय विकास संभवतो. ललित साहित्याची प्रवृत्तीही खोल तळाशी जाण्याची असते. वाङ्मयीन निर्मिती ही सतत जीवनसन्मुख असते. कोणत्याही काळातील सामाजिक पडझडीतही ललित साहित्य निसर्गतःच सहभागी होत असते. प्रतिभावंताच्या स्पर्शाखेरीज ललित साहित्याची अपूर्व निर्मिती अशक्य आहे.

संदर्भ पुस्तके :

- १) लोकसाहित्याचे स्वरूप, प्रभाकर मांडे, गोदावरी प्रकाशन, अहमदनगर
- २) लोकसाहित्य स्वरूप आणि विवेचन, डॉ. पुरुषोत्तम कालभूत, विजय प्रकाशन, नागपूर
- ३) ललित साहित्यातील आकृतीबंधाची जडण घडण, मधु कुलकर्णी, शुभदा सारस्वत पब्लिकेशन, पुणे
- ४) साहित्य व सामाजिक संदर्भ, रा. ग. जाधव, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- ५) लोकसाहित्याची रूपरेखा, दुर्गा भागवत, वरदा बुक्स, पुणे